

УДК 159.923

ЛЕБЕДИНСЬКА Ірина Вадимівна

кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕМАТИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається феномен тематизації культурної ідентичності особистості. Узагальнено теоретико-методологічні підходи до аналізу феномену тематизації, серед яких: трактування тематизації інтенціональних переживань у феноменологічній традиції, інтерпретація тематизації як складової процесу наративізації особистісного досвіду, як ресурсу конструювання культурної ідентичності особистості, як шляху створення та підтримки символічного культурного порядку. Показано, що тематизація ідентифікаційних інтенцій топосу героїчного як культурної моделі ідентифікації у сучасних автобіографічних дискурсах здійснюється шляхом інтенційного переживання значимих подій, і зокрема події «екзистенційної невдачі» (термін П. Рікера) та події досягнення публічного успіху.

Ключові слова: *тематизація, культурна ідентичність, інтенціональне переживання, топос, автобіографічний дискурс.*

Актуальність дослідження. Проблема ідентичності актуалізується в періоди, коли невизначеність, криза або конфлікти вимагають від людини екзистенційної імпровізації, опертя на особистісні ресурси, які безпосередньо пов'язані з набутим досвідом та тлумаченням людиною історії власного життя. Виклики дискурсу ідентичності, що пролунали в творчості постструктуралістів та постмодерністів, що фактично ініціювали в науці пошуки стратегій набуття, підтримки та конструювання ідентичності в соціальному, культурному та освітньому просторі, драматичність українського сьогодення артикулюють, на наш погляд, необхідність продовження дослідження проблеми ідентичності, яка постає перед нами як «екзистенційне завдання».

Постановка проблеми. Проблема ідентичності була і залишається предметом інтерпретації багатьох як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Достатньо лише нагадати такі прізвища як О. Апел, Ю. Габермас, П. Рікер, Е. Еріксон, у вітчизняній психології В. Москаленко, В. Павленко, Н. Чепелева, щоб зрозуміти важливість дослідження феномена ідентичності. Увага дослідників зосереджується на наративній ідентичності (П. Рікер, Н. Чепелева), на феномені ідентифікаційної матриці (В. Москаленко), проте безпосередній зв'язок феномена тематизації та культурної ідентичності особистості у вітчизняній психології не досліджувався. Тому **метою статті** є дослідження тематизації культурної ідентичності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритет у дослідженні феномена тематизації належить феноменологічній традиції, яка приділила значну увагу розробці проблеми екзистенційного досвіду людини. Психологія, за Е. Гуссерлем, належить до «позитивних» наук пов'язаних із природною настановою, за якою певний світ постійно просто наявний і функціонує як загальний тематичний ґрунт. За версією вченого «кожне інтенційне переживання містить нетематичні даності (на які не спрямована свідомість), що складають немовби двобічний обрій переживань», причому нетематичний обрій «складає немовби певне «попереднє» знання про предмет, який ми розглядаємо тематично» [2, с.12].

Як вважає Л. Ханскарл, за допомогою відповідного символічного значення, незалежно від того, хоче того людина чи ні, детермінується певна тема. Інколи це може бути щось загальне і властиве багатьом людям. Іншого разу це стосується лише індивідуальних обставин мотиву. Процес тематизації властивий не тільки сновидінням. У повсякденних ситуаціях і в когнітивно-реальному спілкуванні психічне теж закономірно тематизується [13, с.49].

А. Гурвич виокремлює три сфери поля свідомості: тему, те, на чому ми зосереджуємось; тематичне поле – спільність ко-презентованих за темою даних, які пізнаються одночасно з

темою та створюють фон і горизонт із темою у центрі; дані, які не мають відношення до теми й у своїй сукупності становлять межу (fringe). Зв'язок між темою та даностями тематичного поля не завжди чіткий. Об'єкт тематизується у полі свідомості за своїм функціональним характером. Дані тематичного поля феноменально перехрещуються і встановлюють тематичний зв'язок [1, с.125].

За версією А. Шюца, кожна тема має необмежений внутрішній і зовнішній горизонти. Зовнішній горизонт містить усе, що дається свідомості водночас із темою. «Таким чином він містить ретенції та спогади, які вказують на вихідне конституювання актуальної теми. Він містить протенції та очікування, які вказують на можливий подальший розвиток теми. Окрім того, до зовнішнього горизонту належить усе, що пов'язане з темою в пасивних синтезах ідентичності, схожості тощо. Внутрішній горизонт, навпаки, містить усе, що міститься у самій «темі», а отже, різні елементи, на які тема може бути «розкладена», часткові структури цих елементів і їхній загальний зв'язок, завдяки якому вони стають цілісною темою..., складові горизонту, які перебувають із темою у суто часових зв'язках становлять тематичне поле»[15, с.210].

За М. Оплером, якому належить ідея пошуку специфіки культури у її темах, поняття «тема» означає постулат, або положення, явне, або таке, що припускається, зазвичай воно контролює поведінку або стимулює діяльність, яка приховано або відкрито схвалюється в суспільстві. Необхідні умови для вираження тем створюють ритуали. Багатозначність ритуальних символів дає змогу виражати не одну, а відразу багато тем. Можна стверджувати, що чим більше ритуалізований вираз, тим ширше набір тем, які він означає [11, с.34].

Ван Дейк, аналізуючи контекстуальні макроструктури, вводить поняття тематичного репертуару, яке, на його думку, відображає обмежений діапазон можливих тем кожної культури. Чітко визначити кордони цього репертуару вважає вчений, неможливо, оскільки вони залежать від інтересів, цінностей та соціокультурних норм, комунікативного контексту та ситуації,

ролей, функцій та положень членів певної культури, їхніх вікових та статевих особливостей [3, с.52]. У.Еко називає мотиви та теми наративними структурами або макропозиціями фабули, де фабула (з лат. – історія, оповідання) – сюжетна основа твору, яка визначається традицією, розподілом осіб та подій.

Увагу до проблеми «тематизації» виявив і Г. Мюррей, учень К. Левіна. Вибудовуючи власну суб'єктну телеологію, Г. Мюррей веде мову про єдину тему, що поєднує домінантні потреби людини. Незалежно від генези та природи її конституювання, ця тема в різноманітних варіаціях повторюється протягом усього існування людини. Основними феноменами, які дають змогу аналізувати утворення особистісних тем, є, на думку вченого, події та серіали подій: внутрішні (мрії, рішення, плани) та зовнішні, які утворюються шляхом взаємодії з людьми, обставинами та об'єктами зовнішнього середовища. Спрямована послідовність подій утворює серіали, які, у свою чергу, організуються у серіальні програми, особистісні субзавдання. Сюжетні лінії серіальних програм здатні згортатися в сюжетні особистісні модули, які визначають тип особистості. А це означає, що людина може переживати історію власного життя як авантюрист, трагик, рицар, трікстер тощо.

Не оминув увагою проблему тематизації й інший видатний вчений, німецький дослідник Х. Томе, який виявився небайдужим до феноменологічної традиції і розвивав її провідні концептуальні положення на ґрунті психології. На думку Х. Томе, людина сприймає, інтерпретує та розуміє світ відповідно до своїх домінантних тем, які утворюються головними прагненнями та провідними значимостями. На відміну від Е. Еріксона, який вважав, що зміна тем життя людини залежить від її внутрішнього плану, закладеного природою, Х. Томе пов'язував їхню трансформацію із соціокультурними чинниками. Він спостерігав, як подібні культурно-історичні умови породжують схожі конфігурації тем у людей різних вікових та національних груп, і зробив

припущення про важливу роль соціокультурного середовища в конституюванні життєвого світу людини, де провідну роль відіграють життєві теми як його когнітивні репрезентації.

Компаративісти стверджують, що у світовій культурі існує приблизно 12 метатем-сюжетів, які, трансформуючись, пронизують увесь масив людської історії, створюють тематичні, цільові поля, в просторі яких через розгортання культурних подій складаються уявлення смислів того, що тільки має відбутися, конститууються практики, які в подальшому інтонуватимуть культурну долю людини.

Проте, прихильники мультикультуризму, заперечують існування в культурі метатем та метанаративів, які, на їх думку, перетворюють її у «самототожного», єдиного та безперервного суб'єкта. «...Вже з прадавніх часів ця домінантна традиція перетворилася на засіб досягнення інтелектуального авторитаризму, а не справжньої неупередженості. Тут, як і всюди, віра в універсальні та інтуїтивно самоочевидні принципи підтримувала відому самовдоволеність та обмеженість», – вважає С. Тулмін [12, с.61-62].

Сумніви з приводу реального існування культурних універсалій відводяться такими феноменами культурного буття, як, приміром, накопичення «жанрового досвіду», як принципова можливість художнього перекладу, як розшифрування та декодування давніх культур. Приміром, у М. Бахтіна історія літератури постала як накопичення жанрового досвіду «сократичного діалогу» та «меніпеї». Виявлення унікальності культурних світів можливе лише на тлі існування загального, повторюваного.

Не випадково улюбленою темою Ж. Дельоза стала тема повторювання. «Розрізнення як властивість світу стверджується тільки через певного роду самоповторення, яке оглядає різні сфери і возз'єднує різноманітні предмети. Повторення конституує рівні первинного розрізнення, але й так само і розрізнення конституує не менш фундаментальні рівні повторення... Митець не старіє тому, що він повторюється; оскільки повторення є рушійною силою різноманітності не

менше, ніж різноманітність – це рушійна сила повторювання» [4,с.45].

Опору власним ідеям у феномені «сталих диспозицій» знаходить і К. Джерджен. Учений вважає, що «особливо корисним був би історичний інтерес до розтягнутих у часі причинно-наслідкових зв'язків. Більшість наших досліджень зайнято хвилинними сегментами досить тривалих процесів; ми дуже мало займаємося функціями цих сегментів у їхньому історичному контексті. Ми практично не маємо теорії, яка б мала справу зі взаємозв'язками явищ, що існують на значних часових дистанціях одне від одного». Дослідник пропонує подолати цю проблему вивченням сталих диспозицій, на які «припадає основна частина варіацій соціальної поведінки» [5,р.319].

У кожній культурі існують теми про добро і зло, красу і потворність, шляхетність і ницість, жіночність і материнство, мужність і батьківство. Добре відомо, що є табуйовані, тобто заборонені, теми. В багатьох культурах таким табу традиційно була тема сексу. (У сучасному гуманітарному дискурсі поширюється думка, що розгадка і таємниця культури приховується як у культурно дозволених, тобто самоочевидних речах, так і у замовчуваних, тобто надто значимих, щоб про них говорити).

Класична поетика та риторика приділяла увагу *loci communes* – стереотипним темам. Існують універсальні культурні теми (смерть, любов тощо) і специфічні теми, притаманні лише певній культурі (приміром, Кобзар, Фауст).

Дослідники виокремлюють периферійні та центральні теми. У «центрі» будь-якої культури є теми, прототипні для цього типу культури, на периферії знаходяться маргінальні жанри, що мають подвійну структуру та існують на межі різних типів культурних дискурсів. Ступінь центральності або маргінальності теми визначається основною культурною інтенцією, виокремлення якої є досить проблематичним, проте окремі дослідники (О. Россман) не тільки припускають таку класифікацію, а й на її засадах вибудовують типології. Також

критеріями прототипності є первинність тексту та відсутність перетинів з іншими типами дискурсів.

До загального шару культури належать культурні мотиви, які є носіями спільного культурного символізму і без яких неможливе продукування смислів. Р. Даргнет створив «Маленький словник поетичних мотивів», присутніх у багатьох фільмах. Це – незрячість, карнавали, тюрми, ярмарки (базари), квіти, дзеркала, залізничні станції тощо» [16, с.17]. Фундаментальні антропологічні теми, кожна з яких у певний історичний період розвитку культури може розчиняти іншу тему, вбирати її в себе або витискати на периферію, утворюють онтотипологію, стиль, ритм і фон спільного культурного буття. Прихильники ідей культурної самоорганізації вважають теми та мотиви системоутворюючими механізмами.

Усі ці теми конструюють і підтримують символічний порядок культури і є ресурсами як конструювання культурної ідентичності людини, так і наративізації її культурного досвіду. Якщо погодитися з метафоричним визначенням теми як наративної структури (У. Еко), стає очевидним, що здатність людини інтерпретувати події власного життя, розповідати про них історії і проживати власне культурне життя, відбувається на тлі тематизації текстури її інтенціональних переживань.

Однією з таких тем є тема героїчного. Діапазон топосу героїчного у світовій культурі є настільки великим, що сучасні дослідники навіть ввели поняття «парадигма героїчного». Фактично, це означає, що кожна культурна доба пропонувала свою версію героїчного, а кожний історичний час – свої завдання його осмислення та інтерпретації. Присутність топосу героїчного в сучасному культурному просторі лише підтверджує його психологічну необхідність у конструюванні культурної ідентичності особистості.

Не менш цікавою, на нашу думку, є трансформація топосу героїчного в сучасному мистецтві, яке, фактично, продовжує вибудовувати та підтримувати культурну пам'ять людства як «інструмент конструювання та підтримки структур ідентичності» (В. Нуркова). Зберігаючи основні оператори

реінтерпретації героїчного – мандри, відсутність меж між світами та гіперможливості героя (можна виокремити ще якісь, більш детально), сучасне мистецтво трансформує образ героя в супермена, який демонструє свої надзвичайні здібності або у суспільно нейтральних ситуаціях, або апокаліптичних, що реінтерпретує прадавні ідентифікаційні інтенції топоса героїчного, проте не втрачає його в головному.

Повторювання топоса героїчного, його «відстежуваність» в історичній тяглоті шляхом історичних варіацій не тільки знаходить відгук у колективному несвідомому, звертаючись до його архівів, а й продовжує його конструювати та підтримувати, стаючи необхідним елементом культургенези людини. Так у сучасних чоловічих автобіографіях, зауважує М. Джерджен, центральною подією залишається тема уникнення поразки та досягнення публічного успіху, тобто ідеал культурних героїв підтримується. «Дискурсивна вирва діє так, що більш пізні події виявляються неодмінними та неминучими. Успіх у кар'єрі як епіфанія (дороговказ), дозволяє людині досягнути у своїй оповіді статусу ідеалу» [6, р.194].

Модерний світ, на думку Ч. Тейлора, поставив під сумнів традиційні системи цінностей. «Деякі традиційні системи координат були дискредитовані або знизилися до рівня особистих прихильностей, як, наприклад, це сталося зі славою. Інші взагалі втратили вплив у своїй первісній формі» [10, с.31]. У сучасному світі, в якому моделі, запропоновані модерним мистецтвом, все більше перетворюються на життєві форми, з'являється поняття «втечі від успіху», психодуховна еволюція людини парадоксальним чином обертається «відмиранням занадто героїчного, переповненого прагненнями фаустівського духу... А банкрутство его, яке завершує подію шляху і є, безумовно, духовною вдачею» зовнішньо виглядає як поразка [9, с.128].

Динаміка теми особистісної успішності в європейському гуманітарному дискурсі мала не тільки культурно-історичні особливості інтерпретації, а й парадоксальним чином набувала протилежного звучання, за яким приховувався, приписуваний

публічності, наприклад М. Хайдеггером, модус екзистенційної несправжності, властивий анонімному Man.

Будь-яка інтерпретація передбачає дещо більше, ніж просто переформулювання первісного тексту. Кожне її нове джерело використовує додаткову інформацію про автора та його добу, про світ і суспільство, в якому відбувається подія-інтерпретація. Релевантною вона стає, якщо певним чином пов'язується з текстом – об'єктом інтерпретації. Головне методологічне завдання полягає в тому, щоб з'ясувати, яку роль виконує кожне з цих перетворень у нарощуванні цілісності інтерпретації певного феномена і як реалізується психологічна основа цього зв'язку.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Тематизація текстури інтенціональних переживань є важливим смислоутворювальним чинником культурної ідентичності особистості.

Культурні теми, що пронизують культурне життя сучасної людини, джерела яких ми можемо відстежити вже у міфологічному світосприйнятті, пропонують людині, з одного боку, можливі моделі культурної ідентифікації, а з іншого – є регулятивними механізмами культурної самоорганізації в її історичному розвитку.

У культурній перспективі реінтерпретація тієї або іншої теми обертається визріванням іншої, нової онтологічної реальності, а разом з нею нових ознак культурної ідентичності.

Список використаних джерел

1. Гратгофф Р. Теорія релевантності А. Шюца і А. Гурвича / Р. Гратгофф // Філософська думка. – 2003. – № 4. – С.125.
2. Гуссерль Е. Амстердамские доклады (II ч.) / Е. Гуссерль; [Пер. с нем. А. В. Денежкина] // Логос. – 1994. – № 5. – С. 12.
3. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк; [Пер. с англ. В. В. Петрова]. – М. : Прогресс, 1989. – С. 52.
4. Делез Ж. Марсель Пруст и знаки / Ж. Делез; [Пер. с фр. Е. Г. Соколова]. – СПб. : Лаборатория метафизических исследований при филос. ф-те СПбГУ; Алетейя, 1999. — С. 45.
5. Gergen K. J. Social Psychology as History / K.J. Gergen // Journal of Personality and Social Psychology. – 1975 рік. – V. 26. – № 2. – P. 319.

6. Gergen M.M. Narrative of the Gendered Body in Popular Autobiography / M.M. Gergen // The Narrative Study of Lives. – London: Hogarth Press, 1993. – P. 194.

7. Лебединська І.В. Ідентичність і культура. Досвід психологічної інтерпретації / І.В. Лебединська. – К. : Золоті ворота, 2012. – 278 с.

8. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія / В.В. Москаленко. – К. : Фенікс, 2013. – 540 с.

9. Наранхо К. Песни просвещения / К. Наранхо; [Пер. с англ. К. Бутырина, под общей ред. В. В. Зеленского]. – СПб. : Б.С.К., 1997. – С. 128.

10. Тейлор Ч. Джерела себе. Творення новочасної ідентичності / Ч. Тейлор; [Заг. редакція, пер. з англ. А. Васильченка]. – К. : Дух і Літера, 2005. – С. 31.

11. Тернер В. Символ и ритуал / В. Тернер; [Пер. с англ., сост. В.А. Бейлис]. – М. : Наука, 1983. – С. 34.

12. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин; [Пер. с англ. З. В. Кагановой; общ. ред. и вступ. статья П. Е. Сивоконя]. – М. : Прогресс, 1984. – С. 61–62.

13. Ханскарл Л. Кататимное переживание образов / Л. Ханскарл; [Пер. с нем. Я. Л. Обухова]. – М. : Эйдос, 1996. – С. 49.

14. Чепелева Н.В. Наратив як засіб усвідомлення особистісного досвіду / Н.В. Чепелева // Інноваційні пріоритети розвитку гімназії. Практикозорієнтований посібник. Ред. рада. : С.В. Чумак (голова), І.Г.Єрмаков (наук.редактор) та ін. – К. : ВД Особистості, 2014. – С.198–213.

15. Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман; [Пер. з нім. та післямова В. Кебуладзе]. – К. : Український Центр духовної культури, 2004. – С. 210.

16. Ямпольский М. Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф / М. Ямпольский. – М. : Культура, 1993. – С. 17.

И.В. Лебединская

К ПРОБЛЕМЕ ТЕМАТИЗАЦИИ КУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассматривается феномен тематизации культурной идентичности личности. Обобщены теоретико-методологические подходы к анализу феномена тематизации, среди которых такие как: трактовка тематизации интенциональных переживаний в феноменологической традиции, интерпретация тематизации как составляющей процесса нарративизации личностного опыта, как ресурса конструирования

культурной идентичности личности, как пути создания и поддержания символического культурного порядка. Показано, что тематизация идентификационных интенций топоса героического как культурной модели идентификации в современных автобиографических дискурсах осуществляется путем интенционального переживания значимых событий, и в частности события «экзистенциальной неудачи» (термин П. Рикера) и события достижения публичного успеха.

Ключевые слова: тематизация, культурна идентичность, интенциональное переживание, топос, автобиографический дискурс.

I. Lebedynska

TO THE PROBLEM OF THEMING OF PERSON CULTURAL IDENTIFICATION

The article deals with phenomenon of theming of personal cultural identity. Theoretical and methodological approaches to the phenomenon of theming of person's cultural identity are generalized. This included interpretation of theming of personal intentional experiences in the framework of phenomenological tradition as factor of narration of personal experience, as a resource of constructing of personal cultural identity, as a way of creating and maintaining cultural symbolic order.

Theming of the texts of intentional experiences is considered to be a salient sense-forming factor of person's cultural identity. The sources of cultural themes, which could be found yet in mythological worldview, propose man, from one side, possible models of cultural identification, and from another, regulate cultural self-organization in historic process.

In cultural perspective the re-interpretation of some theme is turned into new ontological reality with the new signs of cultural identification.

It is shown that theming of identification intentions of heroic topos as a cultural model in modern autobiographical discourses is done by intentional experience of significant events, in particular – «existential failure» (P. Riker) and public events of success achievement.

Key words: theming, cultural identity, intentional experience, topos, autobiographical discourse

Надійшла до редакції 22.05.2015 р.